

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

М. В. Коваль (Київ), О. С. Рубльов (Київ)

Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.)

У тоталітарній державі Сталіна, де ідеологія була конструкцією, на якій трималося суспільне життя, історичним знанням незмінно приділялася не-всипуща увага правлячої партії. З одного боку, це означало вагомий плюс, бо історики, науковці і викладачі, будучи на обліку в агітпропах партійних органів, вважалися «підручними партії», наближеними людьми їй, отже, мали певні переваги. Але, з другого боку, причетність до історичної дисципліни мала великий мінус — історики були, по суті, додатком партійного апарату, виконавцями волі і задумів не тільки вождів та ідеологів партії, але й їхніх друго- і третьорядних підлеглих.

У театрі абсурду, яким була ідеологія часів сталінізму, вони були маріонетками, котрих режисери-постановники, високі інстанції всіяко відчували творити, а примушували служити, та ще й під невсипущим наглядом всюдисущих органів держбезпеки. Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися сталінською формулою: «Історія починається з того моменту, коли на нього звертає увагу партія», а своєю дослідницькою діяльністю ілюструвати марксистські постулати у сталінському вульгаризованому тлумаченні.

Мобілізація більшовиками історичних знань у формах як дослідницької, так і викладацько-популяризаторської діяльності набула значних масштабів зразу ж після Жовтневого перевороту. У 20-х роках в історичній науці СРСР утвердилася так звана школа Покровського. Віддзеркалюючи поширену на той час концепцію світової пролетарської революції, праці М. М. Покровського та його послідовників ґрунтувалися на далекій від реального історичного процесу соціологічній схемі, коли історія народу суціль зводилася до класової боротьби.

З утвердженням диктатури Сталіна та його курсу на прискорене будівництво соціалізму в СРСР за умови пріоритетної ролі російського народу в «союзі братніх республік» виникла й потреба у корегуванні концептуальних історіографічних засад. І навряд чи було випадковим, що саме у розпалі «великого терору», в серпні 1937 р. «Правда» вмістила постанову журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 — 4-го класів середньої школи з історії СРСР.

У цьому, на перший погляд, невинному документі було викладено суть переорієнтації у галузі вітчизняної історії, що відповідала б політичному курсові і новим ідеологічним цінностям сталінської епохи. Постанова журі націлювала істориків на те, щоб як суб'єктів історії СРСР було введено також і інші, крім російського, народи, «поневолені царською монархією і визволені від національного гніту Великою Соціалістичною революцією»¹. Водночас робилися суттєві корективи у викладі корінних питань історії цих народів, а саме: у їхніх взаєминах з Росією. Критиці, зокрема, піддавалося те, що «факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу»². «Перехід України під владу Росії» без наведення будь-якої історичної аргументації було «запропоновано» беззастережно тлумачити як «найменше зло» порівняно з альтернативами бути поглиненою панською Польщею або султанською Туреччиною.

Сталінські історіографічні вправи, супроводжувані масовими політичними репресіями, спричинилися до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму. Нагнітання атмосфери невпевненості і страху у середовищі інтелігенції справило деморалізуючий вплив не лише на науковців та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри істориків. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, — писав О. П. Довженко у щоденнику. — Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, — це паспорт на загибель»³.

Процес «Спілки визволення України» (1929 — 1930 рр.) і наступні «чистки» у ВУАН, робота бригад по перевірці академічних установ розв'язали репресії, насамперед, проти Історично-філологічного і Соціально-економічного відділів Академії. Від критики вчених-лідерів і наукової тематики перейшли до реорганізації, скорочення штатів, а згодом до закриття установ і арештів співробітників. 1930 р. було ліквідовано всі серійні видання, що виходили за редакцією М. С. Грушевського: «За сто літ», «Студії з історії України», «Український археографічний збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», закрито часопис «Україна». 1931 р. — після нетривалого арешту — М. С. Грушевський разом з родиною був депортований до Москви.

У 1931 — 1932 рр. ліквідовано багато комісій Історично-філологічного і Соціально-економічного відділів ВУАН. Звільнені з роботи й заарештовані сотні людей. Відбулася ініційована владою серія публічних диспутів-шельмувань відомих науковців — М. С. Грушевського, К. Г. Воблого, Л. М. Яснопольського, О. П. Оглоблина та ін. У Харкові 1933 р. був розгромлений Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія. Значна частина його працівників опинилася в таборах або на засланні. Того ж року було ліквідовано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) — широко-профільну установу, котра чимало зробила для національної культури. 1933 — 1934 рр. ліквідовано фактично всі українознавчі установи Академії наук. Однією з форм репресій стала заборона займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Репресії торкнулися і підготовлених до друку видань. Опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек.

Репресії щодо науки завдали трагічних ударів науковому потенціалу і творчій атмосфері в Академії, сприяли процесу бюрократизації, падінню морального рівня науковців, запереченню принципів змагання та дискусійності, призвели до монополізації одних наукових напрямів на шкоду іншим. Одночасно це негативно вплинуло на якість підготовки наукових кадрів. Різко зменшилися міжнародні контакти, орієнтація виключно на локальний розвиток наукових напрямів знижувала рівень досліджень і штовхала науку України у глухий кут провінційності⁴.

Червневі вибори до ВУАН 1929 р., коли влада провела «обрання» академіками номенклатурних працівників (В. П. Затонського, М. О. Скрипника (при всій неординарності натури наркома освіти УСРР), О. Г. Шліхтера) й відданого собі «історика-марксиста» М. І. Яворського (байдуже, що більшість з них згодом були самі піддані остракізму: важливий був прецедент, адже завдяки ним партійно-державне керівництво республіки здобуло академічний «бастион»); репресії в Академії 1929 — 1934 рр. свідчили, що владі вдалося підпорядкувати собі, обернути на власне знаряддя цю колишню автономну наукову спільноту. «Вичистивши» з Академії сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація в середині 1930-х років здійснила низку заходів щодо реорганізації наукових установ, зокрема історичного профілю.

Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. й покликана була забезпечувати «марксистські впливи» і керівництво у науці. «Марксистсько-ленінською» і керованою стала АН УСРР. Ось чому 23 липня 1936 р.

рішенням політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідовувалась, її співробітники або передавалися до Академії наук, або направлялися на викладацьку роботу.

Переорієнтація (з волі Сталіна) головних координат історичної науки мала дещо несподівані наслідки в Україні. Саме у цьому контексті слід розглядати утворення на базі споріднених установ (насамперед Інституту історії ВУАМЛІН) спеціального науково-дослідного закладу для вивчення історії України — Інституту історії України Академії наук УСРР. Постановою ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. «Про остаточний розподіл наукових робітників бувшого УАМЛІНу» до Відділу суспільних наук Академії (а відтак до Інституту історії України) передавалися старші наукові співробітники В. В. Гуристримба, К. Г. Гуслистый, І. М. Премислер, Т. Т. Скубицький та М. Ф. Трегубенко (незабаром до колег приєднався і К. Ф. Гребенкін, який спочатку згідно із згаданим рішенням ЦК був розподілений на викладацьку роботу), а також молодші наукові співробітники й асистенти ВУАМЛІН — В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та Ф. О. Ястребов⁵. Останній вже встиг зарекомендувати себе «критикою» праць М. С. Грушевського та Д. І. Багалія⁶.

Щоб правильно оцінити організацію Інституту історії України, слід врахувати, що протягом тривалого часу суто українська історія розглядалася партійно-урядовими структурами як щось «заборонене, вороже і контрреволюційне»⁷. Сам по собі факт появи спеціалізованої установи з історії України давав якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу. Отже, з відходом від постулатів школи Покровського в українських істориків начебто з'явилися можливості поглибленої розробки фундаментальних проблем історичного процесу не взагалі (тим більше за вульгарно-соціологічною схемою), а саме на території України.

Створений у липні 1936 р. (23-го відбулося рішення ЦК КП(б)У, підтверджене 27 липня Президією АН УСРР, про створення в Академії Відділу суспільних наук і його складової — установи історичного профілю), Інститут історії України АН УСРР спочатку складався з трьох відділів: історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. У ньому працювали 16 науковців, переважно молоді за віком і стажем наукової роботи, які не мали вчених ступенів і звань⁸. Як зазначала історіограф ВУАМЛІН Н. Д. Полонська-Василенко, «склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІНу, а частина з молоді, початкуючих на історичному полі комсомольців»⁹. Поступово інститут поповнювався науковими кадрами. Із січня 1937 р. у ньому почав працювати вже досвідчений історик М. Н. Петровський¹⁰.

Проте водночас відбувався і зворотний процес: в умовах сталінського терору розгорталися, зокрема, і репресії проти науковців. Був усунутий з посади перший директор Інституту історії України (колишній керівник Інституту філософії ВУАМЛІН) А. Х. Сараджев. 27 грудня 1936 р. його взяли під варту як «учасника троцькістської терористичної організації», а 10 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР у Москві засудила Арташеса Хореновича до страти (вирок виконано того ж дня). Натомість рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада (аналогічну ухвалу 26 грудня 1936 р. прийняла Президія АН УСРР) керівником установи був призначений секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області, орденоносець С. М. Белоусов (третьокурсник московського Інституту червоної професури, де спеціалізувався з партбудівництва та історії ВКП(б), він у лютому 1933 р. був мобілізований на партроботу). У січні 1937 р. останній приступив до виконання посадових обов'язків.

У 1937 р. зазнали репресій і інші працівники Інституту історії України. 4 квітня було заарештовано старшого наукового працівника відділу історії капіталізму К. Ф. Гребенкіна, він же — учасник «контрреволюційної право-«лівацької» терористичної організації». У вирокі виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві від 13 липня 1937 р. зазначалося, що

він, мовляв, «працюючи в Інституті історії Української Академії наук, серед студентства провадив [онтр]революційну агітацію й обстоював застосування терористичних методів боротьби з радянською владою»¹¹ (підкреслено нами. — Авт.). Репресивний конвеєр був настільки щільно завантажений, що судді навіть не звернули уваги на ту обставину, що Інститут історії України є науково-дослідною установою, а не вузом, де відбуваються виклади, навчаються студенти тощо. Того ж дня Костянтина Федоровича не стало.

Завідуючий відділом історії феодалізму Т. Т. Скубицький, заарештований у ніч з 11 на 12 червня, у закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві 3 вересня 1937 р. був засуджений до розстрілу і того ж дня страчений. 5 вересня ув'язнили старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму В. В. Гурістримбу. 24 жовтня той самий судовий орган засудив Василя Васильовича до вищої міри покарання, розстріл відбувся 25 жовтня. Старший науковий співробітник М. Ф. Трегубенко опинився за ґратами 23 вересня, 25 жовтня засуджений до страти, наступного дня розстріляний. У ніч з 24 на 25 вересня був ув'язнений старший науковий співробітник Г. Я. Слюсаренко (з моменту організації інституту працював заступником директора, а після усунення А. Х. Сараджєва тимчасово виконував обов'язки керівника установи), 17 листопада виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до смертної кари і 18 листопада 1937 р. позбавлений життя¹².

Звинувачення на їхню адресу були водночас і стандартними і безглуздими. Г. Я. Слюсаренко, наприклад, обвинувачувався в тому, що, мовляв, «провадив серед співробітників АН УРСР контрреволюційну фашистсько-націоналістичну агітацію» та вербував нових членів до «антирадянської фашистсько-націоналістичної диверсійно-терористичної організації»¹³.

Репресії могли бути й масштабнішими: у протоколах допитів ув'язнених науковців установи згадувалися прізвища й інших працівників Інституту історії України: К. Г. Гуслисто́го, В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, С. М. Белоусова, М. Н. Петровського, Ф. О. Ястребова та ін. Так, у протоколі допиту професора історії України КДУ Н. Ю. Мірзи-Авак'янц від 13 грудня 1938 р. директор інституту С. М. Белоусов характеризувався як особа, «тісно пов'язана» з Гуслистом та Ястребовим, яка «прикриває їх фашистські концепції», де обґрунтовується «історичне право нацистської Німеччини на Радянську Україну». Заразом С. М. Белоусов подавався як речник «расистської теорії М. Грушевського».

І лише щасливий випадок, а можливо, й доля врятували згаданих науковців від арешту та загибелі.

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одним із своїх наслідків мали потребу поповнення (за тогочасною термінологією — «зміцнення») штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Так, у доповідній С. М. Белоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті та ходу підготовки підручника з історії України (середина червня 1937 р.) зверталася увага насамперед на необхідність зміцнення кадрового складу установи. Пропонувалося створити «нормальну аспірантуру при інституті в кількості 15 осіб», відібравши їх з випускників Київського університету та Інституту червоної професури (ІЧП), які мають нахил і бажання досліджувати проблеми історії, а також направити до інституту «на постійну основну наукову роботу 3-х професорів-комуністів»¹⁴. Попри чимало слушних пропозицій, висловлених у меморандумі С. М. Белоусова, в цілому документ складений у дусі часу. Так, щодо М. Н. Петровського зауважувалося: «Проф. Петровський не може бути надалі залишений працювати в Інституті історії. Для нього Інститут історії є ширмою для продовження його старої націоналістичної лінії»¹⁵.

Згаданю доповідню, в першу чергу, пояснюється поява в установі у вересні 1937 р. випускників ІЧП М. І. Марченка та М. І. Супруненко, які, ще не маючи ні наукових здобутків, ні захищених дисертацій, одразу дістали призначення на досить високі посади: перший — завідувача сектором феодальної доби історії України (вакантну, як уже згадувалося, з ча-

су арешту попереднього керівника підрозділу — Т. Т. Скубицького¹⁶), другий — ученого секретаря інституту.

Для керівництва інституту було зрозумілим, що для розробки проблем історії України самих лише кадрів вчорашніх або позавчорашніх випускників московського, харківського чи київського ІЧП, колишніх працівників ВУАМЛІН замало. Тому поряд з поповненням поріділих (внаслідок репресій) лав співробітників установи за рахунок наукової молоді вдалися й до запрошення фахівців-істориків старшої генерації, які здобули вищу освіту й розпочали свою професійну кар'єру принаймні до 1920 р.

Крім згаданого вже М. Н. Петровського, з 26 листопада 1937 р. до виконання обов'язків старшого наукового співробітника Інституту історії України приступив висококваліфікований учений О. П. Оглоблин¹⁷. Того ж року старшим науковим співробітником-консультантом (за договором) було зараховано знаного фахівця з економічної історії, професора Є. Д. Сташевського¹⁸. З 14 серпня 1938 р. старшим науковим співробітником установи працювала відома дослідниця, професор Н. Д. Полонська-Василенко¹⁹. Наступного року до штату інституту увійшов обраний (22 лютого 1939 р.) членом-кореспондентом АН УРСР С. В. Юшков, який досліджував соціально-економічні відносини доби Київської Русі²⁰.

Перу Н. Д. Полонської-Василенко належить цінна розвідка про долю історичної науки в Україні радянських часів та репресії серед українознавців, в першу чергу істориків, видана в еміграції 1962 р. У ній, до речі, не згадуються прізвища репресованих 1937 р. співробітників Інституту історії України. Причина зрозуміла: арешти відбулися до приходу в установу авторки, відтак на згадку саму про них було накладено табу, друкованих праць ці молоді науковці (за винятком хіба Т. Т. Скубицького), як правило, не мали (отже, не були відомі колегам-історикам), а нечисленні рукописи загинули разом з їхніми авторами²¹.

«Звичайно, список жертв «єжовщини» неповний, — зауважувала Н. Д. Полонська-Василенко. — З одного боку, тоді боялися надто докладно оповідати про заслання (а також страти. — Авт.), а з другого, — відсутність людини, добровільна зміна місця перебування викликали тривогу й натяки на заслання. Тепер, на еміграції, дуже тяжко перевірити точність відомостей»²².

Документальні матеріали дають можливість уточнити окремі інформації Наталії Дмитрівни щодо репресій проти працівників установи. Так, вона, зокрема, згадує: «В 1937 р. було заарештовано професора Є. Д. Сташевського»²³. Насправді ж Євгена Дмитровича було ув'язнено 12 червня 1938 р., а через півтора місяці — 26 липня — він загинув під час чергового допиту внаслідок brutальних методів слідства. Під час трусу й арешту у нього вилучили рукописи двох монографій: «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII — XIX ст.» та «Шляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у XVIII ст.»²⁴.

Отже, репресії та ідеологічний диктат сталінського керівництва визначали напрямки розвитку історіографії у тодішньому СРСР. В аналогічному річизні відбувався розвиток історичної науки й в Україні.

Останні перед війною роки науковці-історики республіки, зосереджені переважно в Інституті історії України АН УРСР, присвятили розгортанню доволі активної дослідницько-публікаторської діяльності. Головною працею творчого колективу стала підготовка «Нарисів з історії України», п'ять випусків яких один за одним побачили світ у 1937—1941 рр. У них подавався системний погляд на історію України XII — XVII ст. Дещо розв'язував руки у цьому пошуку новий зовнішньополітичний курс сталінського уряду.

З приєднанням восени 1939 р. Західної України відбулася територіальна «експансія» установи: у лютому 1940 р. почав працювати Львівський відділ Інституту історії України, котрий спочатку очолював відомий учений І. П. Крип'якевич. На початку вересня 1939 р. до лав РСЧА був покликаний керівник сектора феодальної доби історії України

М. І. Марченко, який з жовтня 1939 р. до листопада 1940 р. працював ректором Львівського державного університету ім. І. Франка.

Перебування у західноукраїнському регіоні науковців установи мало одним з наслідків їх ознайомлення із здобутками закордонної національної немарксистської історіографії. Чималу колекцію таких видань привіз до Києва в 1940 р. М. І. Марченко, який повернувся на свою попередню посаду в Інституті історії України. Дякуючи йому, старший науковий співробітник П. А. Білик, наприклад, дістав можливість ознайомитися з працею О. Думіна «Історія Легіону українських січових стрільців, 1914 — 1918», а однокурсник Михайла Івановича, учений секретар установи М. І. Супруненко — з апокрифічною в СРСР книжкою В. Винниченка «Відродження нації». Зрозуміло, що кількість такої забороненої літератури, яка перебувала в обігу між знайомими-істориками, була значно більшою.

Цікаво, що у квітні 1947 р. під час ідеологічних нарад К. Г. Гуслиний та Ф. П. Шевченко згадували про знайомство із закордонною українознавчою літературою як один з чинників, що спричинилися до наявності у виданнях інституту «помилки буржуазно-націоналістичного характеру» («в 1939 р. ми поїхали до Львова, почали сюди везти буржуазно-націоналістичну літературу»).

В останні перед нападом Німеччини місяці партійно-ідеологічний апарат поряд зі спробами адаптувати до нових зовнішньополітичних реалій громадську думку, спантеличену укладенням радянсько-німецького пакту 1939 р., вживає заходів до вироблення ідеологічної моделі, придатної для воєнного часу. Наслідком цих зусиль була поява своєрідного гібрида, що поєднував засадничі тези сталінізму і національно-патріотичні цінності з акцентацією на російську історію, світову роль Російської держави. При цьому підкреслювалося, що держава нового типу — Радянський Союз — тому посідає особливе, авангардне місце у світі, що своїм корінням в усьому пов'язана з імперією Романових. Відповідно від радянських цінностей місток перекидався до глибин російської історії. Родовід «радянського патріотизму» виводили від російського.

Виходило і так, що у Росії СРСР успадкував і її ворогів — іноземних загарбників, а також нечисленних друзів — слов'ян. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александров різко критикував їх за недооцінку історичного значення національної самосвідомості²⁵. Цей виступ відбивав реальну ситуацію: дух інтернаціоналізму став якось в'янути, а натомість відживлялися патріотичні почуття. Це давалося визнавати і в Україні.

3 червня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР, старший майор державної безпеки П. Я. Мешик затвердив висновки службового розслідування випадків «порушення соціалістичної законності у практиці слідчої роботи у 1938 р.» групою працівників колишнього Управління держбезпеки НКВС УРСР. За застосування «методів фізичного впливу» до в'язнів, внаслідок чого, зокрема, під час допиту 26 липня 1938 р. загинув професор Є. Д. Сташевський, підлягав попередньому арешту на десять діб з подальшим цілковитим звільненням з органів НКДБ його вбивця — молодший лейтенант Г. С. Гармаш (у 1938 р. — оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР)²⁶.

22 червня 1941 р. на території, котра вже стала чи мала найближчим часом перетворитися на арену бойових дій, за заздалегідь підготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові ув'язнення «неблагонадійних»²⁷. У перший же день війни той самий П. Я. Мешик затвердив постанову на арешт завідуючого сектором феодальної доби Інституту історії України АН УРСР М. І. Марченка. Михайло Іванович, який 23 червня опинився за ґратами, потрапив до цих проскрипційних списків на тій підставі, що він, мовляв, «висловлює націоналістичні погляди й виявляє тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади», що в період роботи ректором Львівського державного університету ім. І. Франка (1939 — 1940 рр.) «брутально спотворював національну політику нашої партії», що нібито виявляє «терористичні та еміграційні настрої»²⁸.

Складні глибинні ідейно-політичні процеси, які не припинялися у роки війни проти фашистської Німеччини, прямо позначилися на діяльності Інституту історії України, евакуйованого разом з АН УРСР до м. Уфи (Башкирія). Визвольна війна проти німецького фашизму внесла певні корективи в концепцію його творчих планів. Науковці, кількість котрих зменшилася, зосередили зусилля на історико-патріотичній тематиці. Водночас велася робота над науково-популярним «Нарисом історії України», виданим в Уфі у 1942 р., перевиданим 1944 р. у Києві й опублікованим 1943 р. в Канаді. Тривала праця (розпочата ще в Києві) над чотиритомним підручником з історії України для вузів, перший том якого вийшов друком в Уфі 1943 р.

І у названих працях, і в серії науково-популярних брошур чи не вперше в радянській історіографії розповідалося про ратні подвиги українського козацтва, яке протягом віків стримувало польську й турецько-татарську агресію, про його видатних проводирів, «славних лицарів козацьких» Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Гонта та інших. Підкреслено патріотичний зміст, публіцистичний — з елементами ліризму — виклад, неприхована туга за далекою, але рідною Україною, співчуття жаликій долі українського народу під ярмом фашистських поневолювачів, гордість за його героїчну визвольну боротьбу не в усіх викликали адекватне реагування. Знаходилися ревнителі інтернаціоналізму та казенного оптимізму, які природні патріотичні почуття сприймали як націоналістичні, а, отже, антирадянські прояви.

Таким чином, вже в розпал війни намітилася тенденція до виявлення «українського буржуазного націоналізму», до «пошуку відьом» у середовищі українських інтелектуалів у радянському тилу. В листопаді 1942 р. Ю. І. Яновський з тривогою писав з Уфи секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К. З. Литвину: «Мені сказав М. Петровський з біблію і гіркотою той вираз, який він чув в стінах Академії: «Український націоналізм приймається під час війни за патріотизм, — але нічого, після війни ми з ними порахуємося»²⁹.

І це не були марні слова. Навіть у умовах евакуації всюдисуща радянська держбезпека, нашіпикувавши своїми агентами середовище, в якому жила й працювала евакуйована інтелігенція, плела павутиння інтриг і змов навколо вчених, в тому числі й істориків. Кожне необережне слово, сказане у розпачі під впливом поразок Червоної армії або внаслідок важких умов життя в евакуації, бралось на замітку й періодично у спеціальних повідомленнях доводилося до відома секретарів ЦК КП(б)У. І тут особлива увага приділялася «проявам українського націоналізму».

Є підстави вважати, що відправним пунктом в орієнтації на затискування національно-патріотичних моментів у діяльності творчої інтелігенції став інцидент, пов'язаний з доповіддю М. Т. Рильського «Київ в історії України», виголошеною 11 листопада 1943 р. у Москві на урочистих зборах АН УРСР, присвячених визволенню Києва. 30 грудня того ж року скорочений варіант промови з'явився українською мовою на шпальтах газети «Радянська Україна»³⁰.

Зупиняючись на основних віхах історії Києва, доповідач віддав належне працям істориків минулого — М. Грушевського, В. Антоновича, О. Левицького, О. Лазаревського, — котрі таврувалися у 1920 — 1930-х рр. як «буржуазно-націоналістичні» дослідники. В аполітичній, спокійній манері М. Т. Рильський об'єктивістськи виклав драматичні сторінки історії головного міста України, утримавшись від характерних для тогочасної історіографії непомірних вихвалень героїв і відповідного таврування антигероїв. І головне, як писав у зробленій на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на доповідь Рильського знаних в ідеологічних колах професор-філософ Ф. Ф. Єневич, «з 33-х сторінок доповіді тільки на двох аркушах в кінці Рильський сказав найзагальніші фрази про більшовиків, про Леніна, Сталіна»³¹.

Нестандартний виступ Максима Тадейовича викликав збентеження українських ідеологічних працівників, які були вже зорієнтовані на чергове корегування сталінської національної політики. І через три роки секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин, згадуючи цю промову М. Т. Рильського, наголо-

шував, що на неї зреагували навіть у ЦК ВКП(б) і що Рильський заслуговує «дійової критики в пресі»³².

31 січня 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Й. Сталін виголосив доповідь «Про антиленінські помилки й націоналістичні перекручення в кіноповісті Довженка «Україна в огні». Рукопис твору О. П. Довженка атакувався як «платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу»³³.

Що ж спричинило цей черговий ідеолого-політичний виверт? Як зазначалося вище, у складній передвоєнній обстановці, як і в найважчий, перший період війни, Сталін з огляду на необхідність зміцнити моральний дух населення, підірваний його внутрішньою й зовнішньою політикою, змушений був (бодай тимчасово) відмовитися від насаджуваних у 1920 — 1930-х рр. історіографічних (та ідеологічних) нормативів, суціль орієнтованих на класові, соціальні цінності, що витіснили традиційні національні.

Перемоги Червоної армії й вигнання фашистів із загарбаних ними територій викликали піднесення патріотичних почуттів народу, зростання його громадянської свідомості, самоповаги, гідності, здатності до незалежних суджень, до нестандартних політичних оцінок. Ці, по суті, новонабуті в радянських умовах мислячою частиною суспільства риси суперечили панівній в усіх сферах життя, в тому числі духовній, командно-адміністративній системі й супутньому їй бездумно-беззастережному підкоренню кожного громадянина бюрократичним інстанціям на чолі із мудрим «вождем і вчителем» — Сталіним. Отже, на тлі воєнних перемог виникла загроза для святаї святих системи — ідеологічної монополії партії.

З огляду на порушення балансу в стані умів, можливості неконтрольованого формування вільнодумства в середовищі інтелектуалів, що виходило за рамки більшовицького конформізму, у керівній верхівці зростала протидія цим процесам. Вона, звичайно ж, набрала потворних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося ревнителами ідеологічних засад як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Дедалі більшого поширення набував метод навішування ярликів «безідейності», «формалізму», «антинародності» тощо. Ще у розпал війни сталінське керівництво дійшло висновку про необхідність негайного наведення порядку в умах людей, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам та «вправлення мізків» (за висловом Берія) інтелігентам, які відбилися від рук.

Було й ще одне міркування, на якому всіляко наголошували партійні ідеологи, — фактор зовнішнього впливу. По-перше, десятки мільйонів людей, тривалий час перебуваючи на окупованій території, зазнавали, незалежно від їхнього бажання, впливу діаметрально протилежної, ніж комуністична, але також тоталітарної — фашистської — ідеології. По-друге, мільйони людей у військовій формі, а також цивільних (якщо вести відлік часу з вересня 1939 р. — приєднання Західної України й Західної Білорусії до СРСР) уперше за роки радянської влади перетнули «священні й недоторкані» кордони країни й тривалий час перебували на території інших держав, де мали можливість ознайомитися з суспільним і господарським устроєм, повсякденним побутом населення цих країн, далеких (або донедавна далеких) від соціалістичного ладу. Для мислячої людини порівняння (об'єктивно неминуче за даних обставин) «у нас і у них» далеко не завжди (не завжди, бо слід враховувати й випадки — «вірую, хоч безглуздо») було на користь «Батьківщини трудящих» — Радянського Союзу.

З цього приводу секретар ЦК КП(б)У з ідеології К. З. Литвин вже на початку 1944 р. бив на сполох, наголошуючи, що ворог, «будучи на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу, і неправильно було б недооцінювати це»³⁴. Подібне занепокоєння висловлював і член політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський: «Мільйони наших людей —

робітники, селяни, інтелігенція — зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом, і це зобов'язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої й систематичної боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає гарантії від проникнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємося»³⁵. Отже, як бачимо, партійне керівництво одразу відчуло небезпечні для себе зміни ідеологічної обстановки у суспільстві.

Реконструюючи одну з найскладніших диспозицій на «ідеологічному фронті» часів Великої Вітчизняної війни, можна тільки дивуватися, як спритно використав Сталін, якого обставини змусили змінити з тактичних міркувань основні пропагандистські пріоритети, таку «козирну карту», як великоруський патріотизм, що нерідко межував з шовінізмом. Звичайно, Сталін не помилявся, вважаючи, що в критичній ситуації воєнного часу основною силою, котра може врятувати державу, є найчисленніший серед народів СРСР — російський. «Звідси ж, — зазначає А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії. Стара політика боротьби з великоруським шовінізмом визначається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії»³⁶.

Кульмінацією цих пропагандистсько-ідеологічних (а відтак, і історіографічних) змін став відомий тост Сталіна на прийомі у Кремлі на честь командуючих військами Червоної армії 24 травня 1945 р. Відкинувши як непотрібну інтернаціоналістську риторичку, «батько народів» проголосив: «Я п'ю, насамперед, за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу».

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівної сили Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни»³⁷.

Зміни у пріоритетах національної політики й пропагандистської роботи ВКП(б) далися взнаки ще наприкінці 1941 р. А в 1942 р. вони вже поширилися й на кадрові питання. Нещодавно опубліковано доповідну Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. «Про добір і висування кадрів у мистецтві», підписану Г. Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі «іногородців» у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів у відповідних установах, виховання та висування на ці посади митців російської національності³⁸. Зрозуміло, це була лише перша ластівка...

Отже, досягнення вирішальної переваги на радянсько-німецькому фронті й перехід Червоної армії у рішучий контрнаступ стали підставою для не менш рішучого ідеологічного контрнаступу, метою якого було зміцнення тоталітарного режиму, підвалини якого захиталися, а імідж потьмарився внаслідок поразок 1941 — 1942 рр. І в цьому «одинадцятому сталінському ударі» важливе місце відводилося Україні. Тут, як вважали партійні ідеологи, «добряче попрацювала фашистська пропаганда», до того ж, могли впливати на настрої населення небезпечні для комуністичної ідеології ідеї національно-визвольної боротьби, що відбувалася у західних областях республіки.

З огляду на особливу обстановку в Україні в епіцентрі нового удару по ідеологічних ворогах опинилася єдина науково-дослідна установа історико-українознавчого профілю — Інститут історії України АН УРСР. Вперше діяльність інституту була піддана гострій критиці у травні 1944 р., невдовзі після його повернення з евакуації. За завданням Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У згаданий вище філософ-ортодокс, професор Ф. Ф. Єневич підготував розгорнуту довідку «Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР». Її автор починав здалеку — з історії формування установи. Вона, мовляв, створювалася на базі тих інституцій, де «майже панували Грушевський зі своїми послідовниками і прибічниками». У довідці згадувалися поряд Грушевський і Яворський, Студинський і Дорошенко, які «намагалися монополізувати фронт історичної науки на Україні». Багатозначно підкреслювалося, що саме з цієї когорти вишшов професор Оглоблин, «який ще в перші роки радянської влади видав свою книгу, що починалась критикою Леніна, а після вступу німців в Київ у 1941 р. був

призначений бургомістром Києва». Спільно з цією групою націоналістичних істориків, за Єневичем, діяли такі буржуазні націоналісти, як Скрипник і Затонський, що завдяки своєму високому становищу забезпечували їхню шкідницьку діяльність.

У довідці червоною ниткою проходила думка, що в Інституті історії України «отаборилися» українські буржуазні націоналісти, а оскільки «український буржуазний націоналізм не має нічого спільного саме із всім народним, українським», то і «безплідною була діяльність цього колективу». Далі Федір Федорович давав, як йому здавалося, розгорнуту критичну характеристику основних положень теорії Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі зауваження Сталіна, Жданова і Кірова на конспекти підручників з історії і, особливо, «Короткий курс історії ВКП(б)».

Вчені інституту, на думку Єневича, лише створили ґрунт для написання праць з «наукової історії України», але самої «наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів немає». Ф. Ф. Єневич пояснював це «по-філософському» — «емпіричним підходом до історії України»³⁹. Висновок у довідці робився невтішний: робота інституту вимагає докорінної перебудови. Маючи такий «авторитетний» документ, ЦК КП(б)У дістав усі підстави для наведення порядку в Інституті історії України АН УРСР. Хоча в інституті в роки війни вдалося зберегти ядро наукового колективу⁴⁰, умови для творчої роботи були несприятливими: давалися взнаки труднощі воєнного часу, переїзди, побутова невлаштованість співробітників (остання проблема залишалася гострою і після повернення установи до Києва). Завважав постійний ідеологічний тиск, дріб'язкове, малокомпетентне втручання з боку ЦК КП(б)У.

Істотною вадою колективу ще з довоєнного часу була нездорова обстановка в ньому, зокрема прояви груповщини. Не пощастило інституту й на керівника. Хоча на відміну від своїх попередників М. Н. Петровський був досвідченим і досить відомим науковцем, доктором наук, професором, але як директор, керівник складного, навіть примхливого творчого колективу не відповідав рівню такої наукової установи. Не спромігшись стати над далекими від науки пристрастями і колізіями, він, навпаки, втягнувся в них і вже цим об'єктивно сприяв створенню нездорової обстановки в установі.

Про атмосферу в інституті напередодні і в перший воєнний рік свідчить лист М. Н. Петровського президентові АН УРСР, написаний у лютому 1942 р., перед від'їздом у складі лекторської групи ЦК КП(б)У на Південно-Західний фронт. У цьому листі, що нагадував заповіт (адже автор відбував на фронт), з одного боку, й скаргу — з іншого, М. Н. Петровський давав таку характеристику колективу в цілому й окремим його співробітникам: «В цій війні [...] особовий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній височині». Автор згадував і «німецького шпигуна» М. І. Марченка, і знову ж таки О. П. Оглоблина як колабораціоніста: «В інституті є їх агентура, яка проводить політику на зрив наукової роботи». Враховуючи воєнно-політичну кон'юнктуру, Петровський твердив, що внаслідок діяльності саме згаданих вище співробітників праці про братерство українського і російського народів «тлумачилися як антимарксистські», розхитувалася трудова дисципліна тощо⁴¹.

У свою чергу, М. Н. Петровський, як можна судити з документів, не користувався авторитетом ні в колективі, яким керував, ні в партійних інстанціях. Попри це він п'ять років залишався на посаді директора. Органи держбезпеки, які невсипно чатували на кожного науковця АН УРСР, давали ЦК партії таку характеристику М. Н. Петровського: «Походить з сім'ї священика. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв'язки з націоналістично настроєними елементами. У 1928 р. за націоналістичну діяльність арештований. Був близький до Грушевського; в своїх працях протягував націоналістичні тлумачення, негативно ставився до колгоспів»⁴².

Людина «непролетарського» походження та ще й з вадами у біографії і характері⁴³, очевидно, влаштовувала «директивні органи», даючи можливість їм безперешкодно маніпулювати таким керівником. У цьому ж контексті слід розглядати й обрання М. Н. Петровського 12 лютого 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Відчуваючи «неканонічність» своєї

біографії й нетривке становище, Микола Неонович завзято викривав «ворогів».

Ідейно-політична та психологічна обробка учених-істориків, як і суспільствознавців загалом, набула форми «нарад», що проводилися Управлінням агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Перша з таких нарад, що нагадували скоріше звіти підлеглих перед високим начальством, відбулася в лютому 1945 р., наступна — через місяць, далі — у червні 1946 р., вересні 1946 р. і, нарешті, у квітні — травні 1947 р. Як правило, в центрі уваги учасників й інших нарад з ідеології, що скликалися ЦК КП(б)У, були питання історії України, переважно феодальної доби, а історики, головним чином науковці Інституту історії України, постійно брали в них участь⁴⁴, щоправда, на правах «хлопчиків для биття». На цих нарадах робили доповіді Д. З. Мануїльський, К. З. Литвин, І. Д. Назаренко, а також партпрацівники рангом нижче — І. Д. Золотоверхий, Л. М. Новиченко та ін. Найбільш представницька з нарад відбулася у травні 1947 р. На ній, крім 25 істориків і 15 провідних літераторів, а також названої вище партноменклатури, були присутні й виступали Л. М. Каганович і М. С. Хрущов.

При обговоренні стану і перспектив розвитку історичної науки основна увага приділялася «розвінчанням» М. С. Грушевського та його школи. Ініціатором обговорення майже на всіх нарадах виступав К. З. Литвин. Своїми надміру довгими промовами (інколи тривалістю до чотирьох годин), переважно насиченими далекими від науки однобічними й упередженими характеристиками, брутальними вихватками й політичними ярликами та звинуваченнями, К. З. Литвин задавав тон цим засіданням, що відбувалися в дусі часу — як «безкомпромісна й необмежена критика і самокритика». Положення його доповідей були безапеляційними і нагадували філіппіки: «Погляди Грушевського на історію України є антинауковим націоналістичним тлумаченням історичного розвитку України, і він їх червоною ниткою проводить крізь усю свою творчість»⁴⁵. «Шкідлива ідеологія», «шкідливий, антинауковий і антинародний характер положень», «ідейний арсенал української націоналістичної контрреволюції» — з допомогою цих та подібних висловів партійні ідеологи намагалися «викрити» науковий доробок видатного українського історика М. С. Грушевського.

Щоправда, коли йшлося про дискусійні історіографічні питання, «історики» від партапарату демонстрували цілковиту безпорадність. Зокрема, 30 квітня 1947 р., під час однієї із згаданих «виробничих нарад», провідний науковець Інституту історії України К. Г. Гуслистий, звернувшись до статті К. З. Литвина «Про історію українського народу», котру буквально напередодні опублікував московський «Большевик»⁴⁶, закинув останньому туманні формулювання й суперечливі твердження щодо часу формування української народності. У відповідь Кость Захарович, який, очевидно, не мав наготові належної наукової аргументації, віддав перевагу рятівному частоколу реплік-запитань: «Вы хотите дату?», «А как Вы считаете?»⁴⁷.

Не заглиблюючись у наукову дискусію, К. З. Литвин таврував Грушевського за його твердження, що Київська Русь не була колиською та прабатьківщиною трьох братніх народів, а надбанням лише українського народу, а також за тезу, що на всьому історичному шляху не класова, а національна боротьба мала вирішальне значення, була рушійною силою поступу людства. Особливо гострої критики з боку ЦК зазнавали «спроби Грушевського протягти концепцію, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу»⁴⁸.

Всупереч «школі Грушевського» К. З. Литвин намагався провести межу між царатом як ворогом українського народу і російським народом (братнім народом, який, мовляв, завжди підтримував визвольні змагання українського народу і його ж «споконвічне» прагнення прилучитися до Росії, навіть шляхом втрати своєї національної державності). Грушевський не бачив різниці між царизмом і російським народом, твердив секретар ЦК: «Всі кращі якості він приписував українській нації, а всі гірші — російській... Це, по суті, є нічим іншим, як українським расизмом. Ці по-

гляди не випадково привели до українського фашизму, українсько-німецьких націоналістів»⁴⁹.

І К. З. Литвин, й інші представники ЦК КП(б)У настійливо проводили думку, що Грушевського треба викривати не лише як «буржуазно-націоналістичного історика», але й як політика, активного діяча «контрреволюційної Центральної Ради», як ворога радянської влади, котрий і після повернення з еміграції в Україну не відмовився від власних хибних поглядів, був «одним з активних учасників СБУ»⁵⁰. У своїх настановчих доповідях партійні ідеологи, зокрема Д. З. Мануїльський, всіляко наголошували на несумісності концепції Грушевського щодо історичного шляху України з більшовицькою «ідейно-виховною роботою в масах», характеризували творчу спадщину видатного історика як теоретичну базу, ідейний арсенал повстанської боротьби під керівництвом ОУН — УПА в Західній Україні. Акцент робився на тому, що «школа Грушевського» справляла і справляє не завжди помітний вплив на уми української інтелігенції: «Йї вплив проявляється іноді у наших літературознавців, письменників і критиків під час їхніх спроб висвітлювати й оцінювати видатні явища суспільної думки на Україні, творчість українських письменників...»⁵¹.

Підпорядкованими головній меті численних партійних засідань і нарад — мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння основному ворогу КП(б)У — Організації українських націоналістів — були завдання, які висували доповідачі перед аудиторією. Якщо К. З. Литвин формулював ці завдання у загальній формі, розглядаючи їх як складову «загального завдання по морально-політичному розгрому фашизму» (через рік після завершення другої світової війни!), то його наступник — І. Д. Назаренко — їх конкретизував, закликаючи «вжити негайних заходів», «поставити всіх на ноги» для викриття поглядів Грушевського та його послідовників. До істориків АН УРСР він звернувся окремо: «Вважайте, що основне завдання інституту — викриття концепції Грушевського. Допоможіть нам зліквідувати, вирвати з коренем залишки буржуазно-націоналістичної ідеології»⁵².

Що ж конкретно пропонувалося протиставити «школі Грушевського», котра, мовляв, занадто вкорінилася в українській радянській історіографії? На думку ідеологів з ЦК КП(б)У, це мав бути «Короткий курс історії ВКП(б)», що «є зразком для кожного історика — скарбівня теоретичних знань для кожного науковця»⁵³.

Стенограми нарад, що збереглися в архівних фондах, передають обстановку на них, далеку від вираженого наукового розгляду назрілих складних проблем. Натомість на цих зібраннях панувала гнітюча атмосфера грізних розносів, брутальних звинувачень, «пошуку відьом». Владні структури, що особливо комфортно почувалися, втілюючи у життя давнє гасло — «поділяй і володарюй», змушували істориків виступати з критикою «помилки», власних і колег, всіляко заохочували взаємні звинувачення й незгоду в науковому середовищі.

Особливо характерною щодо цього була остання нарада істориків (квітень — травень 1947 р.), в якій брав участь і виступав перший секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович. Він «збагатив» історіографію своїми глибокодумними теоретичними спостереженнями щодо «серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України». Каганович, зокрема, почав залякувати істориків у властивій йому манері: «Від Грушевського та його школи залишилися тоненькі, невидимі нитки, котрі треба «хімічно знищити...». Завжди найнебезпечнішою була брехня, котра є правдоподібною... Вона бентежить деяких недосвідчених у марксизмі людей. Ось які ці нитки»⁵⁴.

Що ж до рядових «бійців історичного фронту», то вони, своєчасно зорієнтувавшись, почали звинувачувати один одного, а переважно самих себе в опортуністичних, антинаукових і навіть буржуазно-націоналістичних помилках. Ледь не всі виступаючі вимагали «суворих і критичних рецензій» їхніх праць. Скориставшись з цього, Л. М. Каганович запропонував

кооперацію (а, по суті, «шефство») Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР. Її наслідком було те, що вже у листопаді 1947 р. академіки Г. М. Панкратова і І. І. Мінц почали рецензувати праці істориків України. Недоліки цих досліджень вони пояснювали слабкою марксистсько-ленінською підготовкою авторів, їх невмінням застосовувати загальні положення марксизму до конкретних умов України⁵⁵.

Особливі претензії були пред'явлені до групи істориків із Західної України. Хоча на жодну з нарад до Києва їхніх представників не було запрошено, тема західноукраїнської гілки історіографії раз-по-раз порушувалась і на закритих, і на відкритих зборах та нарадах. Відчувалося особливе занепокоєння владних структур станом справ у західноукраїнському регіоні, ставленням місцевої інтелігенції й до радянської адміністрації з її «новациями», й до повстанської боротьби у краї. Отже, досить діяльна і авторитетна група львівських істориків перебувала в центрі особливого інтересу як місцевого, так і київського партійного керівництва. Наголошувалося, що ця інтелігенція формувалася у буржуазному суспільстві, і значна її частина була виразницею ворожої марксистської ідеології. Підкреслювалося й те, що на політичні переконання західноукраїнської інтелігенції впливали складні історичні умови, в яких проходив розвиток цього регіону України, що тривалий час перебував під політичним, економічним та соціальним ярмом сусідніх країн. «Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до іншої протягом цілого покоління», — так зневажливо відгукувалися про інтелігенцію західноукраїнських областей.

Нині важко судити, чому львівські або чернівецькі історики не одержали запрошення на жодну з численних ідеологічних «зустрічей», що відбувалися в Києві у 1945—1947 рр. Ймовірно, працівники ЦК розглядали цих істориків як занадто чужорідне тіло у когорті, хоча й небезгрішних, та все ж «своїх», радянських істориків.

Але оскільки у львівських, зокрема, істориків «міцно вкорінилися антинаукові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського» (так партійні документи характеризували їхній світогляд), то їх, зрозуміло, не залишили поза увагою. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України ЛДУ, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до Грушевського та його школи. До виступів на засіданнях залучили й прихильників цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно «розкритися», а, ймовірно, визнати власні «помилки») професорів І. П. Крип'якевича, М. М. Кордубу та деяких інших.

Як зазначалося на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів'яни визнали певні «помилки», критикували навіть окремі положення праць Грушевського. «Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що ще продовжують знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип'якевич твердив, що радянська історіографія взяла за основу праці Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...»⁵⁶. Як інцидент, що стався на засіданні кафедри, кваліфікувався той факт, що, коли тему доповіді професора М. М. Кордуби Львівський обком партії сформулював як «Буржуазно-націоналістичне висвітлення древньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості у Грушевського», Мирон Михайлович привів її у відповідність до наукових норм, а саме: «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України».

В інформації для ЦК КП(б)У зазначалося: «У своїй доповіді професор Кордуба говорив, що Грушевський як вчений займає велике місце в українській історіографії, що він вперше дав на основі історичних фактів цілісний образ минулого України і чим дав тверду підставу для зросту національної свідомості українського народу. Саме цим Грушевський здобув визначне місце серед істориків всього слов'янського світу. Професор Кордуба прямо заявив, що йому болісно слухати осудження, якому піддали

Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає себе»⁵⁷.

Особливого тиску зазнав провідний західноукраїнський історик І. П. Крип'якевич, котрий, мовляв, намагався «примирити буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією». Цькування поважного вченого, якого водночас звинувачували у колабораціонізмі, не знало меж. Одного разу, наприклад, І. П. Крип'якевич, перебуваючи у Києві, у коридорі Інституту історії України зустрівся з С. М. Белоусовим, з яким познайомився ще в довоєнні часи. По-приятельському, невимушено обійнялися. Проте сталося це при свідках, і С. М. Белоусова негайно звинуватили у спілкуванні, мало не дружбі, зі «зрадником Батьківщини». На одній з республіканських нарад у зв'язку з цим його критикували за «безпринципність». Присутній на ній Сергій Миколайович не витримав: «Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?» У відповідь секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин повчально зауважив: «Це має значення: дивлячись кого обіймати — товариша чи обіймати Крип'якевича»⁵⁸.

Зрештою, відомого історика було піддано остракізму. У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу сесії АН УРСР у квітні 1947 р.» вказувалося: «Вважати абсолютною неприпустимим той факт, що по плану робіт Інституту історії АН УРСР як співавтора праці «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його школи» висунуто учня і послідовника Грушевського Крип'якевича І. П. [...] Вважати це грубою помилкою комуністичної групи Академії наук УРСР»⁵⁹. А далі вже як вирок трибуналу: «Дати розгорнутий виступ з критикою історичної концепції Крип'якевича (Грушевського), що привела його до табору фашизму»⁶⁰.

У серпні 1947 р. справу «школи Грушевського», що надто затягнулася, було, нарешті, вирішено. Увінчалось це прийняттям постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня). У ній провідний колектив українських істориків звинувачували в навмисному відході від святая святих — більшовицького принципу партійності, відродженні реакційних вигадок українських націоналістичних істориків, проповіді націоналістичних настанов, негативному впливі на викладання історії України у вузах тощо⁶¹.

Наслідки нещадної, замішаної на страху, непримиренності й примусі, сталінської переорієнтації радянської історіографії дорого коштували українській історичній науці. Було, образно кажучи, брутально переламано її хребет, ледь не стовідсотково обірвані історіографічні традиції та надбання. За вказівкою ЦК КП(б)У черговий раз перевірили й профільтрували фонди бібліотек та архівів, звідки вилучалося все, що могло навіть нагадувати «краще». У душах, свідомості істориків на тривалий час запанували безініціативність й пристосуванство.

Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» таврувалися «складені в антимарксистському дусі» й такі, що містять «грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру», колективні праці інституту: «Історія України: Короткий курс» (К., 1940. — 412 с.) за редакцією С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка та Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» (Уфа, 1942. — 212 с.) за редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина та Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією професора М. Н. Петровського (Уфа, 1943. — 330 с.)⁶².

Ось чому «справою честі» колективу установи на найближчі десять років стало створення «марксистського» короткого курсу історії України. Директивними рішеннями до обговорення концепції видання було залучено вузівських викладачів історії в УРСР, а також фахівців з Москви та Ленінграда. З 2 грудня 1947 р. по 17 лютого 1948 р. в Інституті історії АН СРСР у Москві під головуванням Б. Д. Грекова за участю співробітників Інституту історії України відбулось обговорення періодизації та плану-проспекту майбутнього видання. На відміну від попередніх колективних монографій, де періодизація базувалася переважно на подіях політичної історії,

враховувалося перебування України у складі чужоземних державних утворень, в основу періодизації курсу було покладено марксо-ленінські положення (із значною домішкою їхнього сталінського вульгарного тлумачення) про соціально-економічні формації. З директивної ласки акцент робився на «тісному зв'язку історії України з історією інших народів СРСР»⁶³, насамперед російського.

Написання короткого курсу історії України завершилося у 1948 р. Відтак настала стадія марудного обговорення його тексту на нарадах у Москві й Києві із залученням вузівських викладачів УРСР та науковців Білорусії й Молдавії. Зростання обсягу спричинило необхідність поділу чергового макета на дві частини (томи) й зміни назви на «Історію Української РСР». Після багаторазового обговорення, рецензування й доопрацювання до вересня 1950 р. було остаточно підготовлено ледь не стерильний текст. Перший том праці побачив світ (російською та українською мовами) у 1953 р.⁶⁴, другий — у 1956 р.⁶⁵

Процедура підготовки двотомника «Історія Української РСР» викликала критику з боку московських колег. У передовій статті «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» редколегія «Вопросов истории» зауважувала: «Протягом багатьох років обговорюються макети II тому «Історії Української РСР». Безконечні переробки цього тому не завжди поліпшують його якість й частенько зводяться до того, аби надати цій праці більш «обтічний» вигляд, зняти спірні й гострі питання й цим попередити можливу критику. Проте критику повинен викликати саме такий підхід до підготовки цієї праці, бо він завдає шкоди науці»⁶⁶.

Попри цілком зрозумілі недоліки, вихід двотомника був певним досягненням колективу інституту, став етапною подією у розвитку національної історіографії. Якщо брати, наприклад, такий умовний показник, як індекс цитування, то сторінки відповідних розділів «кращого підручника національної історії»⁶⁷ в еміграції — двотомної «Історії України» Н. Д. Полонської-Василенко (Мюнхен, 1972—1976), — вже тричі перевиданого у незалежній Україні, рясніють численними посиланнями на перший том «Історії Української РСР» (йдеться, насамперед, про написані Ф. О. Ястрєбовим розділи: «Розклад і криза феодально-кріпосницької системи» та «Розвиток промислового капіталізму»)⁶⁸.

В зв'язку із розширенням тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань загальної історії та історії міжнародних відносин у березні 1953 р. його було переіменовано на Інститут історії АН УРСР.

Урізноманітнення наукової проблематики установи в першій половині 50-х рр., піднесення фахового рівня досліджень відбувалися за суперечливих умов доби пізнього сталінського тоталітаризму, а потім — перших кроків хрущовської «відлиги». Смерть Сталіна стала потужним імпульсом для дослідників радянської доби історії України. Проте й тоді, як і раніше, науковці, котрі вивчали феодальне минуле, мали набагато більше можливостей для виявлення власної творчої індивідуальності, зазнавали менших обмежень. Навіть святкування 300-річчя Переяславської ради, яке, з одного боку, принесло нові зразки ідеологічного диктату (йдеться про постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу), з іншого — дозволило українським історикам ґрунтовно дослідити перебіг подій 1648—1654 рр. В науковий обіг було введено значний масив документального матеріалу, в тому числі з архівосховищ Польщі, Румунії, Чехословаччини⁶⁹. У 1956 р. вийшла друком перша з циклу узагальнюючих монографій В. О. Голобуцького з історії українського козацтва⁷⁰.

Такими були основні віхи першого (1936—1956 рр.) двадцятиріччя існування Інституту історії України НАН України.

* * *

- ¹ К изучению истории: Сборник. — М., 1938. — С. 37.
- ² Там же. — С. 38.
- ³ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. — К., 1990. — С. 135.
- ⁴ Див: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 — 1934). — К., 1993. — С. 110 — 144; Історія Академії наук України, 1918 — 1993 / Редкол.: Б. Є. Патон (голова) та ін. — К., 1994. — С. 71—73, 77; та ін.
- ⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 41 — 43.
- ⁶ Див: Ястребов Ф. «Тому дев'ятого перша половина»: М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччини роки 1650—1653). — ДВУ, 1928. — 601 с. // Прапор марксизму. — 1930. — № 1. — С. 133 — 148; Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні: З приводу 2 половини IX т. «Історії України-Руси» акад. М. Грушевського // Записки Історично-археологічного інституту. — К., 1934. — № 1. — С. 55 — 120. Остання рецензія починається із авторського застереження-каяття: «Чимало помилок припустив у свій час і автор цих рядків як в оцінках революції буржуазно-демократичної й пролетарської, так і в оцінках селянської війни 1648 р. на Україні, ухилившись в цих оцінках до твердженнь Скрипника. Автор засудив і засуджує свої помилки, а одну з них (оцінка селянської війни 1648 р. [..] як «великої буржуазної революції») виправлює в цій статті, виступаючи з розгорненою критикою поглядів Грушевського на селянську війну середини XVII ст. на Україні [..]» (Там же. — С. 57—58).
- ⁷ Див: Довженко О. П. Україна в огні. — С. 135.
- ⁸ Див: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 34—35.
- ⁹ Див: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Записки НТШ. — Т. 173. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 43.
- ¹⁰ Див: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 35.
- ¹¹ ДА СБУ, спр. 46660-ФП, арк. 78 зв.
- ¹² Див: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 108 — 109.
- ¹³ ДА СБУ, спр. 46347-ФП, арк. 77 — 77 зв.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4291, арк. 189.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Докладніше про М. І. Марченка див: Рубльов О. С. Назв. праця. — С. 106—118.
- ¹⁷ Див: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 96.
- ¹⁸ Сташевський Євген Дмитрович (1874—1938) — нар. у м. Зінківці Лeticівського пов. Кам'янець-Под. губ. Закінчив Тульську гімназію, історико-філологічний та юридичний факультети Київського ун-ту св. Володимира (1908). Був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Відбув учене відрядження (1909—1911), склав магістерський іспит (1912) і був обраний приват-доцентом ун-ту св. Володимира та Київських вищих жіночих курсів, доцентом Київського комерційного ін-ту. Захистив дисертацію «Нариси з історії царювання Михайла Федоровича. Ч. I: Московське суспільство і держава перед Смоленською війною» (1913) й одержав ступінь магістра російської історії. Екстраординарний професор Київського комерційного ін-ту (з 1914), ун-ту св. Володимира та Київських вищих жіночих курсів (з 1915). 1919 р. надрукував докторську дисертацію «Смоленська війна 1632—1634 рр.» і був зрівняний у правах з докторами університетів, одержав звання ординарного професора. 1918 р. обраний до складу Ін-ту по вивченню економічної кон'юнктури України УАН, брав участь й очолював (1919) Близькосхідний ін-т. Працював приват-доцентом Новоросійського ун-ту в Одесі (1920). З 1920 р. у Києві — професор, зав. кафедрами, декан (Ін-т народного господарства, Ін-т зовнішніх зносин, Київський землевпорядкувальний технікум). У 1921—1923 рр. одночасно професор та зав. кафедрами ІНО та сільгоспінституту у Кам'янці-Под. Працював у Комісії народного господарства ВУАН, очолював Музей сільськогосподарської промисловості Цукротресту. Фахівець з рос. історії, економічної історії Росії, України, Зах. Європи, зокрема економічної історії селянства, історії кадастру, податків та податкової політики. З 1934 р. на пенсії. У 1937—1938 рр. ст. наук. співр. — консультант Ін-ту історії України АН УРСР.
- Органами ВУЧК-НКВС УРСР арештовувався у липні 1919 р. (засуджений до страти із переведенням згодом до категорії заручників, потім звільнений) та 1930 р. (в зв'язку з арештами у справі СБУ, згодом звільнений).
- ¹⁹ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 71, арк. 33.
- ²⁰ Див: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 36.
- ²¹ Під час реабілітації колишніх своїх колег у 1957 р. К. Г. Гуслийий, зокрема, свідчив: «І Слосаренко, і Трегубенко були молодими представниками радянської історичної науки, працювали добросовісно, проте нічого серйозного не створили [..]. 19 серпня 1960 р. в. о. директора Інституту історії І. О. Гуржій відповідав на лист Слідчого управління КДБ УРСР: «Інститут історії АН УРСР повідомляє, що окремих друкованих праць Гуристримба В. В. не має. Стосовно підручника «Історія України», над складанням якого разом з іншими працював Гуристримба, повідомляємо, що підручник цей не вийшов з друку, а рукопис його в Інституті історії не зберігся» (ДА СБУ, спр. 46331-ФП, арк. 97; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52213, т. 1, арк. 66).
- У пам'яті сучасників закарбувалися окремі індивідуальні риси загиблих співробітників інституту. Так, Ф. О. Ястребов 13 вересня 1957 р., пригадуючи своїх колег, які відійшли в небуття в часи сталінських репресій, свідчив: «Вообще коллектив историков, работавших в указанное мною время (1936 — 1937 гг. — О. Р.), был дружным, в нем не наблюдалось никаких

скло, жодних особистих зіткнень, а якщо й були суперечки, то вони носили виключно службовий, науковий характер, а без таких суперечок-дискусій, як відомо, не може працювати ні одне наукове заклад.

Тепер скажу декілька слів про кожного з перерахованих мною осіб. 1) *Слюсаренко*. Я пам'ятаю його гірше, ніж інших, скажу лише, що я завжди був з ним у хороших відносинах і нерідко з ним бесідував на різні теми. 2) *Трегубенко* вирізнявся чистотою, писав, як вчений, слабо, був людиною малокультурною, але абсолютно беззлобною. 3) *Скубіцький*, з яким я багато працював разом, був надзвичайно трудоспроможною людиною, але не мав швидкого мислення і всі наукові висновки давалися йому важко, недоліком таланту він намагався компенсувати крайнім старанням. В особистому житті був скопидомом, економив на всьому (це ж риса характеру Т. Т. Скубіцького відзначав і К. Г. Гусляк — О. Р.). Характер у нього був трохи неприємний, але в цілому непоганий, працювати з ним було легко, він ніколи не перешкодив своїм колегам. 4) *Гурістримба*, як і Трегубенко, був слабо розумово розвинений, говорив прості речі якимсь-то плутаним, незрозумілим мовою і, попросту кажучи, ніколи вченим не був, а колегою був непоганим. 5) *Гребенкин* був спроможною людиною ясного і швидкого розуму, трохи не вченою. До ВУАМЛІНа він був в Інституті червоної професури, займався в семінарі Покровського. Прекрасний товариш, веселий, любив випити, Гребенкин був дуже комунікабельний і простий в спілкуванні. В моїй пам'яті він залишився як один з найкращих моїх друзів тих часів» (документ зберігається у приватній колекції).

²² Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — С. 49—50.

²³ Там же. — С. 47.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 20.

Перша із зазначених праць історика опублікована у 1968 р. (Див: Стасьевський Е. Д. Історія докапіталістическої ренти на Правобережній Україні в XVIII — першій половині XIX в. / Отв. ред. В. А. Романовський / Інститут історії АН СРСР. — М., 1968. — 484 с.).

²⁵ Петров В. Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 6. — С. 5.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 28 — 33.

Обставини загибелі професора Є. Д. Стасьевського слідчий Г. С. Гармаш пояснював так: «Після застосування до Стасьевського фізичного впливу він сів на стілець й одразу ж звалився зі стільця, вдарившись головою о залізний ріг груби, й помер» (Там же. — Арк. 31).

²⁷ Див: Коваль М. В. Україна: 1939 — 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 49 — 50.

²⁸ Див: Михайло Марченко / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 119.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.

³⁰ Див: Рильський М. Т. Збір. тв.: У 20 т. — К., 1987. — Т. 17: Публіцистика. 1935 — 1952. — С. 116 — 134, 459.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 266, арк. 9.

³² Там же, спр. 514, арк. 19 — 20.

³³ Див: Історія української літератури XX ст.: У 2 кн.: Навч. посібник / За ред. В. Г. Донича. — К., 1994. — Кн. 2, ч. 1: 1940-ві — 1950-ті рр. — С. 335 — 336.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 200, арк. 78.

³⁵ Там же, спр. 436, арк. 423, 426.

³⁶ Авторханов А. Імперія Кремля. — Мінськ; Москва, 1991. — С. 43.

³⁷ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. — 5-е изд. — М., 1948. — С. 196.

³⁸ Див: Родина. — 1991. — № 6/7. — С. 74.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 864, арк. 5.

⁴⁰ Але, зрозуміло, кадровий склад установи у 1941 — 1945 рр. зазнав істотних змін. У складі Червоної армії на фронті загинули К. В. Максимчук (на початок воєнних дій очолював Львівський відділ інституту) та Б. Л. Погребинський. Як вже зазначалося, 23 червня 1941 р. НКДБ УРСР арештував керівника сектора історії України періоду феодалізму М. І. Марченка. Звільнений з-під варті 12 лютого 1944 р., Михайло Іванович вже не повернувся до інституту, перейшовши на викладацьку роботу до Київського педінституту, а згодом до КДУ.

У вересні 1941 р., після окупації гітлерівцями Києва, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Завідуючий сектором історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О. П. Оглоблин з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня по 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом перехідної доби історії м. Києва (Див. докладніше: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 93 — 94). Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н. Д. Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також з Музеєм-архівом перехідної доби (Див. докладніше: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1: До середини XVII ст. — С. XXXVII — XXXIX; Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 78 — 79).

У популярному підручнику «Історія України», підготовленому до перевидання у липні 1941 р., його автор — вчорашній працівник Львівського відділу Інституту історії України, відомий дослідник І. П. Крип'якевич писав: «Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впала Польща, західноукраїнські землі дісталися під владу московських більшовиків (СРСР). Всюди

занепало українське національне життя — кожна держава на свій лад намагалася знищити український народ.

І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валилась під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добує собі волю і самостійність» (Див.: Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1941. — С. 69).

Одночасно варто відзначити, що І. П. Крип'якевич не шукав посад чи впливового становища у тогочасному українському національному русі й відмовився бути заступником голови Українського державного правління з питань народної освіти в уряді Я. Стецька (тобто після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові ОУН-Б Акту відновлення Української держави) (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 1).

Спонукальні мотиви, що привели згаданих науковців-істориків на шлях колабораціонізму, зрозумілі. В першу чергу, це була відраза до тоталітарного сталінського режиму, що мала особистий підтекст. Так, по-перше, О. П. Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років його цькували за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протягував» у своїх працях, каявся у власних «помилках», позбавлявся роботи за фахом тощо), а Н. Д. Полонська-Василенко мала гіркий досвід репресій щодо свого чоловіка — академіка ВУАН М. П. Василенка, а також й сама зазнала всляких утисків з боку влади. По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (протягом лічених місяців, а то й тижнів) задекларувала підтримку українського руху. За цих обставин, здавалось би, з'явилася можливість реалізувати свої творчі наукові плани, про які можна було лише мріяти за радянських часів, скласти бодай реєстр втрат, завданих українській культурі сталінським пануванням, вголос розповісти про репресії. Але у швидкому часі тимчасова прихильність німецької влади до українського руху обернулася на свою протилежність. (Див., напр.: Листи І. Крип'якевича до О. Оглоблина з 1941 — 1943 рр. / Публ. Л. Винара // Український історик. — 1990. — № 1/4. — С. 164 — 177).

Зрозуміло, що для згаданих науковців з відновлення радянської влади в Україні залишався єдиний вихід — еміграція на Захід, чим і скористалися О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко. З якихось психологічних мотивів залишилися у Львові І. П. Крип'якевич, який уникнув фізичних репресій, але викликав на себе у другій половині 1940-х рр. зливу критики з боку ідеологічних інстанцій за «націоналістичні погляди», «зраду інтересів українського народу» та ін. З 12 вересня 1946 р. І. П. Крип'якевич був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР у Києві, що слід розглядати як своєрідне інтернування, котре скінчилося лише у травні 1948 р. Відтоді Іван Петрович дістає можливість повернутися в Західну Україну. На початку 1950-х рр. «акції» знаного фахівця з історії Хмельниччини пішли вгору: очевидно, у зв'язку із наближенням ювілею подій 1654 р. У 1953 — 1962 рр. І. П. Крип'якевич очолював у Львові Інститут суспільних наук, 1958 р. став дійсним членом АН УРСР.

З лютого 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С. В. Юшков з Алма-Ати надіслав до агітпропу ЦК КП(б)У доповідну записку, де висловлював власні міркування щодо завдань розвитку історичної науки та підготовки кадрів науковців-істориків в УРСР. У документі, зокрема, йшлося про нагальну потребу «видання історичного журналу українською мовою», про розширення тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань всесвітньої історії і перетворення установи на Інститут історії. Водночас пропонувалося поповнити поріділі лави співробітників інституту за рахунок вузівських викладачів УРСР, істориків-українців, які працювали поза межами України, та дослідників — не українців, котрі спеціалізувалися з історії України в наукових центрах РРФСР (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 46, арк. 117 — 121).

Кадрові втрати серед істориків України (поряд з втратами інших представників інтелектуальної еліти) привернули увагу першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова в час, коли треба було відновлювати партійно-радянський апарат у республіці, повертати до Києва з евакуації АН УРСР. 31 жовтня 1943 р., напередодні вирішальних боїв за столицю УРСР, помічник Хрущова П. М. Гапочка надіслав за дорученням шефа меморандум до наркома держбезпеки УРСР генерала С. Р. Савченка. У документі містилися прізвища 48 визначних діячів науки і культури України, зокрема 10 вчених-істориків.

Починався він таким чином: «Подаю список людей, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість притягти їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР».

По Інституту історії АН УРСР:

В цьому інституті відчувається гострий брак наукових робітників. Багато досить кваліфікованих істориків року 32 — 37 виїхали з України. Певна частина з них була зв'язана зі школою М. Грушевського.

Виїхавши з України, вони влаштувались на роботу в історичних закладах інших міст: Москва, Ленінград, Куйбишев тощо. Репресіям вони не підлягали. Певна частина людей з цього списку репресіям (адміністративна висилка, а то й ув'язнення) підлягала, але зараз звільнена і працює в тих або інших радянських установах». Далі перераховувалися прізвища й наводилася коротенька характеристика Л. О. Окіншевича, М. Є. Слабченка, В. О. Пархоменка, В. С. Євфимовського та інших відомих свого часу українських дослідників (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 699, арк. 10 — 11).

Попри оптимістичний тон звернення відповідь НКДБ УРСР була маловтішною: репресивний вир поглинув свої жертви, ті ж, хто чудом уцілів, назавжди були втрачені для історичного українознавства (Див. докладніше: Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова // Репресоване «виродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.,

1993. — С. 28—52). Виняток становив хіба що Л. О. Окіншевич, який емігрував в часи війни. Втім, наявність цих документів дає можливість, ймовірно, зрозуміти мотиви незвичайно «м'якого» поводження влади з І. П. Крип'якевичем після визволення території УРСР.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 2—4.

⁴² Там же, оп. 23, спр. 2473, арк. 2—3.

⁴³ Про становлення М. Н. Петровського як історика див. докладніше: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис (Чернівці). — 1995. — № 4. — С. 96—103.

⁴⁴ Один із цих штатних «хлопчиків для биття», старший науковий співробітник Інституту історії України К. Г. Гуслистый, очевидно, висловлюючи думки багатьох присутніх — фахових істориків, — почав свій виступ на нараді 30 квітня 1947 р. із такого пасажу: «Товариші, Дмитро Захарович (Мануїльський. — Авт.) вчора сказав, що нібито я намагаюся відмовчуватися. У мене таких намірів ніколи не було. Навпаки, я виступаю, може, більш, ніж мені треба виступати. На протязі минулого року у нас вже відбулося кілька засідань, і на кожному засіданні доводиться виступати. Я хотів би, щоб у майбутньому ми менш виступали, а більш займалися конкретними ділами [...]» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 246).

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 436, арк. 27.

⁴⁶ Див.: Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик. — 1947. — Апрель. — № 7. — С. 41—56.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 260—261.

⁴⁸ Там же, спр. 436, арк. 73.

⁴⁹ Там же, спр. 514, арк. 9.

⁵⁰ Там же, арк. 9 — 13.

⁵¹ Там же, спр. 436, арк. 81.

⁵² Там же, арк. 35; спр. 539, арк. 10—11.

⁵³ Там же, спр. 514, арк. 14.

⁵⁴ Там же, спр. 753, арк. 47—48.

⁵⁵ Там же, спр. 823, арк. 5.

⁵⁶ Там же, спр. 436, арк. 35—38.

⁵⁷ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 — 50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994. — С. 216—217.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 755, арк. 27.

⁵⁹ Там же, оп. 6, спр. 1036, арк. 16 — 17.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Большевик України. — 1947. — Серпень. — № 8. — С. 1 — 10.

⁶² Там же. — С. 2.

⁶³ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 60.

⁶⁴ Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1953. — Т. 1. — 784 с. 1955 р. том вийшов другим, переробленим і доповненим виданням.

⁶⁵ Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1956. — Т. 2. — 704 с. Доопрацьований «у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС» другий том був перевиданий наступного року (Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1957. — Т. 2. — 779 с.).

⁶⁶ Див.: За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

⁶⁷ Див.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1. До середини XVII ст. — С. XLIX.

⁶⁸ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-е вид. — К., 1993. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р. — С. 265, 278, 285, 293—297, 301, 309, 311 — 312, 315, 322 — 323, 335, 341, 343 — 345, 403.

⁶⁹ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 64—69.

⁷⁰ Див.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — Киев, 1956. — 415 с.